

MAROSÁN GYÖRGY

Tit-for-tat – az egyéni és a közösségi siker alapja

A boldogság és a siker titkát sokan, sokféleképpen és sokféle irányban kutatták. Voltak köztük vallásalapítók, próféták és filozófusok, de épp így művészek, politikusok és tudósok is. Amikor egy fiatal politológus – Robert Axelrod – negyedszázada különös versenyt hirdetett ismerősei számára, még nem tudta, hogy ő is belépett a boldogság titkát keresők népes táborába. Felkérése a „fogolydilemma” néven elhíresült játék, több meneten keresztül történő játszására szolgáló döntési stratégia megfogalmazásáról szólt. A „fogolydilemma” két személy együttműködését modellezi, amelynek során rendre válaszolniuk kell partnerük segítőkész vagy éppen ellenkezőleg, csaló lépéseire. A beküldött stratégiákat számítógépes programokká írta át, majd e programokat mintegy 200 meneten keresztül „játszatta” egymással. A játék minden menetében a programok – mintha csak emberek lettek volna – „döntéseket hoztak”, majd a saját és a „játszótárs” lépéseitől függően egy kifizetési mátrix alapján pontokat kaptak. A pontok a játék során halmozódtak, így a végén kiderült, melyik program ért el több pontot.

A beküldött programok között – tükrözve alkotóik személyiségét – voltak szelíd altruisták, kíméletlen versengők, bizonytalan együttműködők és persze szemtelen csalók. A játék menetében minden program összekerült minden programmal, így végül kirajzolódott, melyik viselkedési stratégia bizonyult a legsikeresebbnek, azaz összességében ki gyűjtötte a legtöbb pontot. Axelrod később, a „létért való küzdelem” szemléltetéseként folyamatosan kihagyta a legkevesebb pontot elért programokat. Így a „programpopuláció” folyamatosan dúszult egyre „versenyképesebb” résztvevőkkel. Ilyen körülmények között – feltételezték a verseny szervezői – az evolúciós szelekció a verseny végére valóban „megszüli” a legrátermettebb programot.

„Tit-for-tat” – a siker stratégiája

A verseny vártalan eredménnyel végződött. A „nyertes” a kanadai politológus – A. Rapoport – által beküldött tit-for-tat (TFT), azaz a „szemet szemért” névre keresztelt program lett. Ez mindössze két sorból állt: (1) kezdj együttműködően (előlegezd meg a bizalmat), (2) majd írd mindig azt, amit partnered az előző lépésben („tükrözd” a viselkedését). A TFT sikerének titkát Axelrod – és mások is – a verseny tapasztalati alapján részletesen elemezték. A stratégia lényegét – hol állító, hol tagadó formában leírt – négy alapelvben szokták összefoglalni:

Alapelvek: állító hangnemben	Az alapelvek: tagadó hangnemben
Légy kedves	Ne légy bizalmatlan
Légy együttműködő	Ne légy csaló
Légy provokálható	Ne légy mulya
Légy felejtő	Ne légy megtorló

Az ismétléses fogolydilemma-játékot az elmúlt csaknem fél évszázadban, sokféle elrendezésben, különböző körülmények között és meglehetősen eltérő „aktorok” – emberek, állatok és számítógépek – részvételével játszották. Több mint 15 éve magam is rendszeresen játszom – piros/kék játék címmel – főiskolai hallgatókkal és vállalati dolgozókkal, különböző összetételű csoportokban. Élményeim ellenőrzésére és tapasztalataim általánosítására, 2003-ban egy kísérletet végeztem három főiskola 68 hallgatójának részvételével. A hallgatók párokba sorsolva, 6-8 fős csoportokban, 30 menetben keresztül játszották az ismétléses fogolydilemma-játékot. A játék első 10 menetében 3 menetenként tárgyalhattak, a második 10 menetben lehetőség nyílt a „válásra”, az utolsó 10 menetben pedig a legkevesebb pontokat elért résztvevőket kihagytam a játékból.

A résztvevők a játék megkezdése előtt kérdőívet töltöttek ki, amely a viselkedésüket/döntéseiket befolyásoló nyolc, legfontosabbnak tekintett értékeiket – bizalom, versenyszellem, együttműködési készség, sikerorientáció, a partner kihasználására való hajlandóság, mások érdekeinek tekintetbevétele, az igazságosság, a kölcsönösség – tárta fel. A befejezés után egy azonos szerkezetű kérdőív segítségével követtem nyomon, hogy változott-e a célravezető viselkedés stratégiájára vonatkozó véleményük a játék során szerzett tapasztalataik függvényében. A résztvevők viselkedése – napjaink társadalmának jellegzetes beállítódását tükrözve – négy viszonylag jó elkülöníthető stratégiával volt leírható:

1. Elnéző TFT (életelve: „Jó tett helyébe jót várj”, szélsőséges képviselője: „Teréz anya”).
2. Tit-For-Tat (életelve: „Kölcsönkenyér visszajár”).
3. Bizalmatlan TFT (életelve: „Amilyen az adjon Isten, olyan a fogadj Isten”).
4. Önző versengő (életelve: „Szemesnek áll a világ”, szélsőséges képviselője: „Gordon Gekko”).

A játék elején kitöltött kérdőív szerint a résztvevők 7%-a választotta induláskor „Teréz-anya” feltétlen bizalmat kifejező tanácsát: „Jó tett helyébe, jót várj”. 21%-uk viszont a másik véglet, a „Tőzsdecápák” Gordon Gekkoja – a partnereit kijátszandó pancserekként szemlélő, mohóság vezérelte, „szemesnek áll a világ” – életelvét tartotta követésre méltónak. 22%-uk gondolta úgy, hogy a klasszikus TFT – a szolidaritást kölcsönösségi alapon elfogadó, a bizalmat megelőlegező, de kudarcra estén azonnal visszavonó – viselkedés hoz sikert a számára. Végül csaknem 40%-uk a TFT bizalmatlan változatát választotta: „remegő kézzel” előlegezte meg a bizalmat, és gyakorta elsőként „dezertált”. A játékosok azonban sohasem horgonyoztak le egyetlen viselkedési típus mellett. A játék folyamán a partner lépéseire az „amilyen az adjon Isten, olyan a fogadj Isten” szellemében válaszoltak. A játszótársuk viselkedésétől függően hol erősítették bizalmukat és együttműködtek, hol visszavonták a megelőlegezett bizalmat, és megcsalták partnerüket. Minden résztvevő minden döntését és annak pontokban megnyilvánuló következményeit egy táblára felírva mindenki láthatta, így nyomon követhették döntéseiket és annak következményeit is. A játék közben tehát – miként az életben – a résztvevők tanulhattak egymástól.

A kérdőívek és az összegyűjtött pontok végső elemzése alapján az alábbi táblázatban látható eredménye alakult ki a résztvevők viselkedési alapstratégiáját illetően a játék kezdete előtt és azt követően:

A választott viselkedési stratégia	Követők száma az induló kérdőív szerint	Követők száma a záró kérdőív szerint
Elnéző Tit-For-Tat (ETFT)	5 (7,4%)	3 (4,4%)
Tit-For-Tat (TFT)	15 (22,1%)	26 (38,2%)
Bizalmatlan Tit-For-Tat (BTFT)	27 (39,7%)	28 (41,2%)
Önző versengő (ÖV)	21 (30,8%)	11 (16,1%)

A „tit-for-tat” dicsérete

A verseny győztese – mint sok más, emberekkel és számítógépi programokkal végrehajtott kísérletben – a TFT viselkedési stratégia lett két szempont alapján is. Egyrészt a játék végén újra megszondázott résztvevők között az ezt választók aránya 22%-ról 38%-ra emelkedett, míg bizalmatlan változata megmaradt 40% körül. Szembesülve a gyakran igen frusztráló élményeikkel – a megcsalattatással és a kíméletlen kihasználással – végül 4% (egyetlen pár) tartott ki a Teréz anyára jellemző viselkedés mellett. Ugyanakkor, meglepő módon, a játék végére az arrogáns és mohó viselkedést választók száma is gyakorlatilag a felére (16%-ra) esett vissza. Szembetűnő volt azonban a TFT sikere, ha az olimpiákon elért helyezések és szerzett pontok példájával élünk. Az

első 10-ben 5 TFT-volt, és ők nyerték meg a pontversenyt (elért összpontszám/ezt választók száma) is. A kísérlet ellenőrizhető választ kínál arra a napjainkban folyó – érzelmeiktől túlfűtött és többnyire elméleti – vitára: vajon milyen viselkedés teszi boldoggá az egyént, gazdaggá a társadalmat és emberivé a közösséget? A kérdésre – a bizalom és az együttműködés vagy ellenkezőleg, az önzés, a hazugság és a csalás irányítson-e? – a választ nem a magasztos etikai elvek vagy ellenkezőleg, az emberek esendőségét hangsúlyozó cinikus tanácsok alapján adta meg. A résztvevőket a játékban elért sikereik vagy éppen kudarcaik tapasztalata készítette a leghatékonyabb „pontgyűjtő” stratégia megválasztására.

A játék folyamatosan szembesítette őket hirdetett és részben követett élet-stratégiaikból következő cselekedeteik – megcsalják-e párjukat, megelőlegezze-e a bizalmat egy kereskedő, higgyen-e egy megrendelő a vállalkozó ígéretének, megbízzanak-e mások szolidaritásában, együttműködjenek-e az ismeretlenekkel a buszon – szükség-szerű (és többnyire nem várt) következményeivel. Ennek során viselkedésük – eltérve kezdeti szándékaiktól – folyamatosan változott. A változás iránya pedig – legyen ez bármilyen meglepő – erkölcsi nézőpontból kifejezetten biztató volt. A játék végére az egymás iránt bizalmatlan, önző és csalásra hajlamos emberek csoportjában – az evolúciós szelekció hatására – számottevően megnőtt a TFT bizalmat megelőlegező és kölcsönös szolidaritást előnyben részesítő viselkedése. Ugyanakkor, mind a „Teréz anyák”, mind pedig a „Gordon Gekók” kénytelen-kelletlen belátták: a feltétel nélküli bizalom vagy ellenkezőleg, a gondolkodás nélküli önzés és csalás nem kifizetődő.

A TFT-stratégia – első pillantásra – kegyetlen viselkedési modellnek tűnik. Ám a valóságban mindenkinek saját igazi arcát tükrözi vissza: együttműködést, ha együttműködő vagy csalást, ha te is becsapsz másokat. Egészében mindenkit kapcsolat létesítésének kezdeményezésére és az együttműködés fenntartására ösztönöz. Azt sugallja a játék szereplőinek: az életben mindent, ami fontos neked – az örömet és a gazdagságot is – , csak a másokkal való együttműködésből kaphatod meg. Ezért, ha „örömpontokat” – vagyont, gyönyört, simogatást, tiszteletet stb. – akarsz gyűjteni, fordulj mindenki felé bizalommal. Amikor tehát ismeretlennel találkozol, előlegezd meg a bizalmat, és mindaddig kövesd is az együttműködés szabályát, amíg partnered nem csapott be. Férfiként ne csald meg a párodát, vállalkozóként tartsd be az ígéretedet, országgént fordulj tisztelettel a szomszédaid felé. Ha viszont becsaptak, átráztak, rászedtek – akkor azonnal add vissza! „Kölcsönkenyér visszajár” – akár ajándékról, akár hitelről, akár sértésről van szó. Ám büntetésed itt sem megtorlást, csupán figyelmeztetést tükrözzön. Légy tehát felejtő. Ha partnerednek megjött azt esze, és felhagyott a csalással, folytasd az együttműködést – mintha mi sem történt volna.

„Tit-for-tat” – a közösség hőse

Feltehető azonban a kérdés: lehet, hogy a TFT segít a legtöbb vagyont, gyönyört, barátságot stb. „összegyűjteni”, ám milyen viselkedés „tesz” a legtöbbet a közösség boldogulásáért, azaz milyen stratégia maximálja az „összneszeti” örömpontokat. A kísérlet ebből a szempontból is egyértelmű eredményt hozott: a TFT generálta a legnagyobb közös „boldogságot”. Vagyis ez a viselkedés maximálta a párok együttes pontjait. A játék logikája alapján – miként az életben – kétféle módon tehetünk szert „örömpontokra”: vagy a másik ellenében (amikor csalunk, így az ő rovására szerzünk pontokat, és legyőzzük), vagy a partnerrel együtt (akkor lényegében azonosak lesznek pontjaink). Amikor a vállalkozó hibás árut sóz ránk, amikor partnerünk megcsal, amikor az egyik párt „kijátssza” a másikat, pluszpontokra tesz szert az életjátékban: nyeresre játszva elhúz partnerétől. Aki ezt teszi, az az együttműködést versennyé változtatja. A kísérletben a versengő, önző és csaló Gordon Gekkok – kihasználva a mulya altruistákat – fokozatosan halmozták nyereségüket, és egy ideig az élvezőnyben voltak. Ahogy azonban a kijátszható „Teréz anyák” szelektálódtak, vagy változtattak stratégiájukon, a verseny egyre élesebb lett, és kénytelenek voltak viselkedésükön változtatni.

A kísérletben többféle hatás is ösztönözte a résztvevőket viselkedésük módosítására. Először, a táblán folyamatosan látható volt minden pár addigi eredménye, és ez demonstrációs hatást fejtett ki. Világosan mutatta a követett stratégiák valóságos – pontokban kifejeződő – hatékonyságát. Másodsor, a partnerek tárgyalásaik során érvelve vagy a „válás” fenyegetésével nyomást gyakorolva hathattak egymásra. Harmadszor, az adott stratégiát követő játékos a játék minden lépésében folyamatosan „jutalmazta” vagy éppen „büntette” partnerét. Ez pedig folyamatosan az addig követett stratégiájának újragondolására készítetett minden résztvevőt. Nos, ilyen feltételek mellett a „közösség hőse” megtisztelő címet is a TFT nyerte el. Az önzés és a mohóság visszaszorítása inkább várható a TFT altruista büntetésétől, mint „Teréz anya” engedékeny jó szándékától. A TFT azonban ezt – bármilyen különös – azzal érte el, hogy nem akart mindenáron nyerni. Pontosan követte a játék – írásban is kiosztott – szabályát: „a végső cél, minél több pontot gyűjteni”. Ám ráébredt: pontot gyűjteni csak akkor lehet, ha a másikat is hozzásegíti ehhez. Akkor tart sokáig egy kapcsolat, és akkor származik belőle sok öröm és gazdagság, ha partnered is megleli benne örömét és gazdagságát.

A játékok során szerzett több mint egy évtizedes tapasztalataim legfontosabb üzenete: aki a játék – írásban is – rögzített célját, *minél több pontot szerezni*, átfordítja arra, *nyerni* (vagyis több pontot elérni, mint a másik, ami – akár tudatában van ennek, akár nem – csak az ő becsapásával érhető el), az a végén szükségszerűen veszít! Ennek pedig, van egy lényeges üzenete a mai magyar társadalom számára. A másokkal szemben bizalmatlan, frusztrált, önzésre hajlamos és durva megtorlásra kész egyénekből álló közösség inkább „nevelhető” az együttműködést jutalmazó, viszont a vele szem-

ben elkövetett csalást megbüntető TFT stratégiájával, mint akár Teréz anya jó szándékú („ha megdobtak kővel, dobd vissza kenyérrel”) vagy Gordon Gekko szolidaritást senkivel nem vállaló, a másikat kihasználó viselkedésével.

A kísérlet érdekes adalékot szolgáltatott az erkölcs születésének megértéséhez. A játék során a résztvevők anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna, megalkották a szinte minden civilizációban – bár némileg eltérő módon – megfogalmazott „arany szabályt”: azt tedd mással, amit veled szeretnéd, ha tennének. Ennyiben az erkölcs születését rajzolta fel, egy eredetileg kaotikus – majdhogynem hobbesi, „mindenkinek, mindenki ellen folytatott” – kiinduló állapotból. Ebben a helyzetben a „használd ki, csapd be, majd állj tovább” tűnt a siker egyedül lehetséges stratégiájának. Ám a játék során a helyzet bizonytalansága és a gyakori csalás ellenére az együttműködés lassan terjedni kezd. Lépésről lépésre megszületik a bizalom. Először kevesek, majd egyre többek között mind szorosabbá válik a kölcsönösen előnyös kapcsolatok hálója. A „játékosok” – a valóságos egyének vagy a számítógépes aktorok – kezdik felismerni: kifizetődő együttműködni. Fokozatosan mindenki követni kezdi az ún. „tit-for-tat” stratégiát: bizalommal és együttműködő-készséggel fordulni mindenki felé, amíg a partnereim is ezt követik. Világossá válik: a munkamegosztás terjedése és a kölcsönös szolidaritás nyújtja a legnagyobb lehetőséget mindenki számára.

A „tit-for-tat” evolúciója

Azt gondolhatnánk, hogy amint az emberek – saját tapasztalatukból okulva – felismerik a siker stratégiáját, az együttműködő viselkedés és a boldog bizalom légköre örökké fennmarad. Ám a kísérletek a bizalom evolúciójának különös mintáját rajzolták fel. A partnerek rájöttek, hogy az élet gyakran produkál félreérthető helyzetet. A jelek partnered hűtlenségére, üzlettársad tisztességtelenségére, a szomszédod megbízhatatlanságára utalnak. A TFT ilyenkor azonnali és határozott figyelmeztetést javall, amely gyakran vált ki a másik félből ellenérzéseket. Az életben ugyanis előfordulhat, hogy amit mi csalásnak vagy hűtlenségnek véltünk, az csak a véletlenek szerencsétlen összejátéka. Ilyenkor partnerünk – aki becsületes volt – a mi reflexszerűen alkalmazott büntetésünket indokolatlan csalásnak tekinti, amely megtorlást követel. Így akaratlanul is elindulhat a kölcsönös büntetés eszkalációja. Ezért éppen az ilyen tapasztalatok alapján és tanulva a fájdalmas csalódásokból fokozatosan kialakul a hagyományos TFT *jó szándékú* változata. Ez az előzmény nélküli csalások esetén „nagy-lelkűség” tanúsít. Az emberek tehát – az együttműködés felismert sikerstratégiáját kiegészítendő – kezdték megbocsátani a kezdetben kevés számú és valóban véletlenszerű „botlást”. Így azután az adott populációban terjedni kezd, majd túlsúlyra jut a jó szándékú TFT.

Ám amint többségbe került az elnéző – Teréz anyai – nagy-lelkűség, egyre kifizetődőbb és csábítóbb a „potyautasi” viselkedés. A „potyautas” számít a mi együttműkö-

désünkre, és tudatosan csap be minket. Fokozatosan nőni kezd tehát a közösségen élősködők, mások segítőkészségét kihasználók száma. Terjed a megelőlegezett bizalom viszonzatlanul hagyása, és rendre áthágják a kölcsönösség szigorú szabályát. Mivel pedig megelőlegezett bizalom többnyire viszonzatlan marad, egyre nő a becsületes-ség „költsége”. Ilyenkor három lehetőség nyílik a becsületes „balekok” előtt: (1) továbbra is kitartani a feltétel nélküli bizalom mellett, (2) potyautassá válva átlépni a csalók táborába, (3) megszakítani az együttműködést mindenkivel. Az aktor ez utóbbi esetben a racionálisabb – és egy idő múlva kevésbé költséges – magányt választja. Ez ugyan kényelmetlen és alacsony hatékonyságú, de még mindig jobban jár, aki ezt követi, mint akár balek (akinek el kell tartani a csalókat), akár a csaló (aki egy idő múlva túl sok hasonszőrűvel kénytelen osztozni a balekok pénzén).

Nem véletlen tehát, hogy az aktorok – a számítógépes programok és a konkrét emberek – egy jól meghatározható billenésponton túl tömegesen a „magány” alternatíváját választják. E ponttól távol a közösség tagjai az arany szabály „Teréz anyai” változatát követik: „becsületesen befizetem az adómat, és csak amennyi jár, annyit veszek ki a közösből”. A billenési ponthoz közeledve azonban felerősödik a kettős értékrend. Kifelé még mindenki azt hirdeti: „kövesd az erkölcs és a becsület útját”. Ám a többség már arra biztatja magát és barátait: „aki bírja, marja, a becsületért nem adnak kenyeret a boltban”. A „ne csalj” egykor áthághatatlan imperatívusza, a pillanatnyi érdekektől függően betartandó szabállyá kezd válni. A billenési pontot túllépve azután a közösség egyik pillanatról a másikra „szétesik”.

A valamikor összetartó, bizalom által vezérelt és együttműködő társadalom magányos és önző aktorok halmazává válik. Mindenki csak magára számíthat: maga termel, maga épít, maga gondoz, maga szüretel. Cserébe ott a remény: így legalább élvezheti a kemény munkával nehezen megszerzett csekély, de legalább mások által megsarcolatlan gyümölcsöt. Visszaáll tehát a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen” állapot. De még ez sem a vég. A játék folyik tovább. Egy idő múlva a magányos önzők ismét kezdték felfedezni az együttműködésben rejlő lehetőséget. Előbb csak kísérletképpen és óvatosan, majd bizonytalanul, de lassan nekibátorodva, azután egyre lelkesebben kooperálnak. Végül újra megszilárduló bizalommal fordulnak előbb szomszédaikhoz, majd ismerősökhöz. Azután a bizalom szálai fokozatosan ismét túlnyúlnak az ismerősök körén. A közösség újra elindul a bizalom megszilárdulása útján, míg ki nem alakult ismét az elnéző bőkezűség stratégiája, és így folytatódik tovább a ciklus.

A rendszerváltás és a „tit-for-tat”

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata sehol nem volt egy babazsúr. A 18. század végének Angliájáról Dickens festett megrázó képet, a 19. század közepéről Zola, a 20. század elejéről Gorkij és sokan mások. A kelet-európai rendszerváltások újraindították

az eredeti tőkefelhalmozás megakadt folyamatát. Aki most nyerő – gondolta egy egész régió –, az végleg „bebiztosíthatja” saját és családja jövőjét. Az egész társadalom az óvodai „kié lesz a szék?” játékba kényszerült. A sok gyermek a kevesebb számú szék körül kering, majd a sípszóra megpróbál leülni: egyeseknek sikerül, másoknak nem. A felnőttek világában a polgárok a kevés számú – korábban közösségi – vagyontárgy körül tolonganak, hogy a jelre „rátegyék” a kezüket. A társadalom többsége – szükségképpen hoppon maradva – úgy érzi, hogy örökre hátrányba került. A megkeseredettség életérzését tovább súlyosbította egy különös tény. A szocializmus életelvét: „csak azt szabad, amit megengednek”, felváltotta a polgári társadalom „mindent szabad, amit nem tiltanak” szabálya. Ám ezt az – egyébként hatékony – társadalomszervezési elvet a vagyonért folyó élet-halál harcban sokan így fordították le a maguk számára: „rúgj fel minden szabályt, hájg át minden etikai korlátot”. Ők azzal mentegetik magukat: ha ezt elmulasztják, örökre vesztesé válnak, és utódaik is pórul járnak. A következmény: a társadalmat összefűző – korábban sem erős és kevésbé önmagunk által vállalt, mint inkább kényszerű, ám mégis létező – bizalom és szolidaritás szálai szertefoszlottak.

Német kutatók NSZK-s és volt NDK-s egyetemi hallgatók közösségi befektetési játékbeli viselkedését elemezték. Arra voltak kíváncsiak, hogy a résztvevők mennyire hajlandók szolidaritást és kockázatot vállalva a közösségbe befektetni, vagy éppen ellenkezőleg, mennyire hajlamosak becsapni másokat, és élősködni a közösségen. Várakozásukkal ellentétben – amely szerint a szocializmus szolidárisabb személyiséget formált ki – azt tapasztalták: a rendszerváltást követően a volt NDK-s polgárok önzőbbek, kevésbé szolidárisak voltak, mint NSZK-s társaik. Ez a jelenség minden volt szocialista országra érvényes. Kelet-Európa polgárainak többsége úgy érzi: országát „valakik” – a nyugatiak vagy a hazai újjgazdagok – ellopták. Ezért együttműködési hajlandóságát visszavonta, és megtagadta szolidaritását másokkal. Ám a bizalom általános szintjének csökkenése miatt – elért vagyoni helyzetétől szinte függetlenül – mégis mindenki kifosztottnak érzi magát.

Minden rendszerváltó országban növekedett az egyenlőtlenség. Ez pedig – a szociálpszichológiai kísérletek tanúsága szerint – elégedetlenebbé és boldogtalanabbá tesz. Két statisztikailag azonos életminőségű és életszínvonalú ország közül – a felmérések egyértelmű tanúsága szerint – az egyenlőbb ország (pl. Dánia) lakosai egyértelműen boldogabbnak érzik magukat, mint az egyenlőtlenebb ország (pl. USA) polgárai. Az egyenlőtlenség növekedése tehát „leszállítja” a közösség szubjektív boldogságszintjét. Így az, hogy a rendszerváltó országok mindegyikében – ha eltérő mértékben is – megnöttek a társadalmi különbségek, arra vezetett, hogy a „keletiek” tényleges – esetenként a statisztikai adatok tükrében javuló – helyzetük által indokoltnál elégedetlenebbek. Az általános rosszkedv társadalmilag elvárt viselkedési móddá rögzült. Az a deviáns, aki nem panaszkodik. A hazánkba érkező „nyugati” látogatók és az onnan hazatérők megdöbbentő tapasztalata: a *mosoly* országaiból, a *rosszkedv* térségébe érkeznek.

A rendszerváltás forrataga egyéni túlélési stratégiát sugallt. Csak az Én és csak a Most létezik. A barátság és a szolidaritás szálai szétfoslottak. Mindenkin a „kizárólag magamra számíthatok” érzése lett úrrá. A valamikori játszótárs, akivel mindent megosztottál, most esélyeidet rontó vetélytársaddá vált. A régebbi évfolyamtárs, akivel a bajban önzetlenül segítettétek egymást, most elorozza lehetőségeidet. Az egykori munkatárs, akivel véd- és dacszövetség fűzött össze, most rovásodra boldogul. Ez a csalódott és előítéletekre fogékony „közeg” rendre hamis jelzéseket ad az egyéneknek. Nem megértést, hanem előítéletes viselkedést, nem együttműködési készséget, hanem a másokat letipró agresszivitást, nem egyéni siker szülte elégedettséget, hanem a vereség megnyomorító érzését erősíti. Társadalmunknak pszichoterapeutára volna szükség, aki visszaigazolná sikereit, ráébresztené önmaga előtt is rejtett értékeire, és segítene feldolgozni az elszenvedett sértéseket. Ehelyett azonban a terjedő politikai populizmus hangja harsog: becsaptak téged, és mindenedet elrabolták. Azt ismétlgeti: ne arra keress választ, „mi történt”, hanem arra „ki tette ezt veled”, ne azt kérdezd, „miért történt”, hanem azt, „ki felelős mindezért”. Így – észre sem vesszük – megkeserítik a sikereink felett érzett örömlünket, és ellopják nehezen megszenvedett boldogságunkat is.

Az efféle paranoid helyzetek megoldásának kulcsa – hangozzon ez akármilyen különösnek – mindig a TFT stratégiát követők kezében van. A TFT – miként a legtöbb „arany szabály” – szigorú kölcsönösségre épít. Ha azonban a felek tisztába jönnek azzal, hogy a másik ezt a stratégiát követi, ráébrednek arra is, hogy nincs más mód a számukra kedvező kimenet eléréséhez, mint ha ők is a másik előnyére tesznek. A társadalom tehát a leghatékonyabban egy – a TFT logikájára építő – ún. kollektív „zsetongazdaság” – játékkal (token-economy) tanítható. A zsetongazdaság viselkedésmódosító hatékonysága éppen azon alapul: mindenki tudja, mit várhat a partnerétől. A tettek nem a csalóka reményből fakadnak, hanem a racionális várakozásból. Pontosan kiszámítható, hogy egy lépést milyen válaszlépés követ. Nem a másik jó szándékában kell bízni, nem a megértésében kell reménykedni, nem a megbocsátásáért kell rimánkodni. A jót jó követi, a rosszat rossz. Ha a helyzeted jobbra fordulását akarod, előlegezd meg a jót a másinak. Válaszolj mindig – egyenértékű – jóval a jóért, de a sértésért fizess arányos sértéssel. Ha azt akarod, tiszteljened, adj te is tiszteletet, ha jó szándékot vársz, fordulj jó szándékkal mások felé, ha megértést kívánsz, légy te is belátó. Állj azonban készen arra, hogy a rosszat azonnal add vissza. A büntetés nélkülözhetetlen: ez érteti meg a szabályszegővel, hogy változtasson viselkedésén. De vigyázz, ne kövesd Ludas Matyit: ne kamatostul fizess, csak arányosan. A megtorlás nem hoz enyhülést, csak a büntetés eskalációját váltja ki. Az állhatatosság és a következetesség viszont alapfeltétel: ez érteti meg mindenkivel, ne bízzon a trükkökben, ne reménykedjen a feledékenységben. A TFT-vel azt üzened minden valóságos és potenciális partnerednek: veled érdemes együttműködni, mert a jót jóval jutalmazod, de nem érdemes újat húzni, mert a sértést sértéssel bünteted.

A világ sorsa – a „tit-for-tat” szemüvegén keresztül

A „tit-for-tat” erényei – a kiszámíthatóság és a kölcsönös bizalom – azonban, mint látuk, nem szükségszerűen tartanak örökké. Ha az aktorok egyre növekvő gyakorisággal érzik magukat becsapottnak, egyre csökkenő lelkesedéssel előlegezik meg a bizalmat. Mind nagyobb készletet éreznek a kölcsönösség, egykor szinte kötelező, viselkedésének a visszautasítására. Éppen ezt a helyzetet érzékelik egyre többen – közös hazánkban – Európában. Ismeretlen emberek, furcsa szokások, idegesítő hangok, idegen jelképek és főként „potyautasok” tömege vesz minket körül. Az általunk ösztönszerűen követett együttműködés szabályait áthágják. Nem úgy reagálnak gondolatunkra és cselekedetünkre, ahogyan azt régen megszoktuk. Sokan érzik úgy – és egyre többen mondják ki –, hogy a bizalom, a szabadság, a teljesítmény és a szorgalom Európája eltűnőben van. Az otthonosság érzése elillant, és a sokféleség – nemrég még az életet színesítő kavalkádja – zavaró „idegenségnek” kezd tűnni. Mintha az Európát korábban gazdaggá tevő, más kultúrát befogadó, sőt azt integráló képessége a végéhez közeledne. Ez a terjedő érzés arra utal, hogy a régi, a megszokott, az otthonos és ismerős Európa véget ért.

A 20. század végén az áruk, a gondolatok, a szokások, a divatok és az emberek, de épp így, a szennyeződések, a betegségek, a gazdaság és a társadalom zavarai is akadálytalanul terjedtek tova a bolygón. Ez vezetett a *globális akkulturáció* jelenségéhez. A történelemben gyakran előfordult, hogy a kultúrák „összeütközése” során – pl. az európaiak és az amerikai, az afrikai vagy csendes-óceáni közösségek találkozásakor – a hódítók ráerőszakolták a „helyiekre” saját életmódjukat és életszemléletüket. Az akkulturációt a közösség társadalmi káoszaként éli meg, ami a beilleszkedés növekvő zavaraira (pl. a családok szétesésére), súlyos dezorganizációs tünetekre (pl. alkoholizmus), a kriminalitás (pl. gyilkosságok) felerősödésére és a különböző szomatikus betegségekre (pl. depresszió, kövérség) vezet. A globális akkulturáció jelenségében alapvetően új, hogy nem korlátozódik egy elszigetelt, kisebb közösség tagjaira. A gyors átalakulás és a folyamatos migráció következtében a föld minden lakóját – éljen bárhol a világon – szokatlan hangok, ízek, divatok, viselkedési formák, szimbólumok, szabályok káosza veszi körül. Az otthonosság érzése megszűnt, és lehet, jobban él, mint korábban, de idegennek érzi magát saját szülőföldjén, saját közösségében, és saját bőrében. Ez a táptalaja a feléledő idegengyűlöletnek, a nacionalizmus felerősödésének és a vallási fanatizmus térnyerésének. Ám ezek nem kínálnak megoldást, csak táplálják a feszültséget és az egyre kevésbé elfojtott dühöt.

A felszínen ugyan még minden a régi, a mélyben azonban terjed az önző magányosokra jellemző viselkedés. Egyre többen érzik úgy, hogy megelőlegezett bizalmukkal visszaélnak, segítőkészségük viszonzatlanul marad, önzetlenségük ellenére sem kapnak támogatást szükségükben. A következmény: az egykor együttműködő és összetartó társadalom kezd szétesni. Ezzel egyidejűleg erősödik azok hangja, akik azt

gondolják: aki nem az „európai viselkedés” normái szerint él – nem dolgozik szorgalmasan, eldobja a szemetet, hangoskodik, nem fogadja el az együttélés szabályait, adót csal, áthágja a törvényeket stb. –, annak nincs helye Európában. A lezajlott Európa parlamenti választás részben erre utal: megkezdődött a mindenkire kiterjedő bizalom, és elnéző tolerancia hálójának szétesése. A probléma az, hogy ezeknek az értékeknek nagyon messze ható jelentősége van.

A világ országainak az egy főre jutó gazdagság tekintetében megnyilvánuló különbsége megdöbbentően nagy – csaknem százszoros. Az elmaradott kontinensek, a szerencsétlen sorsú régiók és a szegényebb országok, hajlamosak kizsákmányolóikat és természeti kincseik elrablóját okolni rossz helyzetükért. A legújabb kutatások – a születés múltba vesző természetföldrajzi körülményei mellett – inkább a *megfelelő* társadalmi „intézmények” szerepét emelik ki. Ezek közé tartoznak: a fejlett piaci viszonyok, a jól működő törvények, a társadalmi megállapodások tisztelete, a hatékony és nem korrupt kormányzás, a szerződések betartásának részrehajlás nélküli kikényszerítése, az egyéni érdeket érvényesíteni hagyó gazdasági szabályozás, a verseny szabályainak tiszteletben tartása és mind a belföldi, mind pedig, a külföldi tulajdonos védelme. Ezen intézmények mögött – a társadalmi gazdagság legfontosabb alapzataiként – a polgárok közötti feltétlen bizalom, az együttműködő készség, a fair megoldások elfogadása és a megegyezésre való hajlandóság található.

A társadalmak gazdagsága mögött az együttműködést és szabálykövetést támogató intézményrendszer, e mögött azonban TFT – a polgárok közötti bizalom és a megegyezésre való hajlandóság – viselkedési stratégiája található. Ezek az erények azonban, mint láttuk, nem tartanak örökké. Ha sokan tapasztalják, hogy megelégedett bizalmukkal visszaélnak, segítőkészségüket nem viszonozzák, és önzetlenségük nem talál követőkre – akkor az együttműködő és összetartó társadalom szétesik. Ebben a helyzetben a politikai elmélet különböző irányzatai más és más irányba mutatnak. A szociáldemokrácia „az egyenlőség, az igazságosság, a szolidaritás, az újraelosztás, a közjavak és közintézmények védelme, a szociális jóléti állam” helyreállításában látja a helyzet megoldásának kulcsát. A liberalizmus viszont arra mutat rá, a történelmi kényszerek inkább azt sugallják: fizessen, aki egyetemre akar járni, akinek a kutyája telepízkította az utcát, aki nem vigyázott az egészségére. Magára vessen, aki nem kötött biztosítást, aki nem nevelt gyereket, aki nem dolgozott szorgalmasan, aki nem gondoskodott jövőjéről. A konzervatív gondolkodás ezzel szemben arra utal, hogy az előttünk álló évtizedben a választási siker jelszavai a rend, a hagyomány, a tekintély követése, a nemzeti és a vallási identitás lesznek. Az ezt képviselő és ezt megtestesítő intézmények tekintélyének megszilárdítása és követése teszi nagygyá a közösségeket. Nem változtatni kell – állítja –, hanem a gyökerekhez visszatérni.

A TFT tulajdonképpen a különböző politikai irányzatok legkisebb közös többszöröse (vagy más oldalról, legnagyobb közös osztója). Egy mindenki számára elfogad-

ható kötelező minimumot fejez ki. „Légy kedves”, tanácsolják a szocialisták, de ez elfogadható a másik két irányzat számára is. „Légy együttműködő”, hívják fel a figyelmet a liberálisok, de ezzel egyetértenek a vitapartnereik is. „Légy provokálható”, hirdetik a konzervatívok, és ezt – a szabályszegés terjedését látva – a másik két irány követői is támogatják. Egyedül mintha a „légy megbocsátó” jelszó volna visszaszorulóban, és éppenséggel a megtorlás igénye növekedne. Ám a játék logikájában a „meg0TFT jutalmazó és büntető lépése a partner előző lépésének a megerősítésére vagy visszaszorítására irányul. A TFT „borítsunk fátylat a múltra” viselkedése azt üzeni: „az előző lépésedet értékelem, és visszaigazolom a változást”. Ha visszatérel az együttműködéshez, jutalommal, ha még mindig nem jött meg az eszed, büntetéssel.

A TFT egyszerű szabályrendszere tehát mindegyik politikai irányzat számára az elfogadható minimumot tartalmazza. Következetessége és elvszerűsége egyedül a populizmus számára elfogadhatatlan. Van azonban még egy fontos változás, amely a gyakorlati szintézist nehezíti – csaknem lehetetlenné – teszi. Megkezdődött az *elnéző* TFT „trónfosztása”. Az előttünk álló történelmi korszakot a – kíméletlennek, sőt kegyetlennek is tekinthető – eredeti TFT uralmának visszaállítása jellemzi majd. Az együttműködés és bizalom evolúciójának kikerülhetetlen tendenciáját azonban senki sem hagyhatja – következmények nélkül – figyelmen kívül. A játékelmélet kísérletek ebben a helyzetben ellenőrizhető választ kínálnak a kérdésre: milyen értékek alapján építhetünk gazdag és sikeres Magyarországot. A válasz pedig: se Teréz anyát, se Gordon Gekkot ne kövessük. Adjuk inkább Hillél tanácsát gyermekeinknek: „Ha te nem vagy magadért, ki van érted? Ha csak magadért vagy, ki vagy?” Vagyis ha te nem állsz ki saját érdekeidért, ezt senki nem teszi meg helyetted. Ám ha másokkal nem számolva törekszel érdekeid érvényesítésére, épp így csalódní fogsz.

IRODALOM

- Bereczkei T. (2009): *Az erény természete*. Typotex, 69–86.
- Gintis, H. – Bowles, S. – Boyd, R. – Fehr, E. (2005): *Moral Sentiments and Material Interests*. The MIT Press, Cambridge Massachusetts–London, England.
- Marosán Gy. (2006): Az „arany szabályok” evolúciója. *Magyar Tudomány*, 166. évfolyam, 12. szám, 1489–1498.
- Marosán Gy. (2006): *Hogyan készül a történelem*. Money-Plan Kiadó, Budapest. 153–170.
- Marosán Gy. (2007): A proszociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., júl–aug., 716–733.
- Szabó Gy. (2003): A Jó, a Rossz és a Magányos számítógépes küzdelme. *Természettudományi Közölny*, 134. évf., 5. szám, 197–201.